הגיאוגרפיה של הרוח / ב'

בעקבות גן העדן המובטח

□ אביהו זכאי

הנוצרים דחו את דימוי העולם ככדור עגול, לפי שלא התיישב עם עקרונות הבריאה ועם כתבי הקודש, ושבו לתפיסה הקדומה של ארץ שטוחה. אבות הכנסייה, כגון לאקטאנטיוס, כריסוסטומוס ואוגוסטינוס, ליגלגו על האמונה הפגאנית של ה"אנטיפודס" הניצבים בצורה מהופכת על פני כדור הארץ. קוסמאס כתב במאה השישית "טופוגרפיה נוצרית של העולם, המבוססת על כתבי הקודש, אשר לשום נוצרי אסור להכחישה", שבה לעג לתפיסה של הארץ ככדור וכינה אותה כ"אגדה של נשים זקנות". "אלוהים אוסר", כתב אחד המלומדים הנוצרים, להאמין ל"סיפורים על האנשים ההפוכים, הנוגדים מכל וכל את האמונה הנוצרית".

בניגוד למפות הגיאוגרפיה הקלאסית, שתיארו מקומות, היה עניינן של המפות הנוצריות לתאר את העולם על פי עקרונות הדוגמה הנוצרית. אחד העניינים היותר מפורסמים בגיאוגרפיה קדושה זו הוא מיקום "גן העדן הארצי". משך כל ימי הביניים חיפשו הנוצרים אחר גן העדן הארצי, וקולומבוס היה משוכנע כי מצא אותו באמריקה, במעלה נהר האורינוקו, במסעו השלישי בשנת 1498

כך, נסוג מרע הגיאוגרפיה באירופה הנוצרית, בין המאות ה־3־13, למצבו בתקופה הקלאסית.

התיאולוגיה הגיאוגרפית הנוצרית שינתה כליל את מהות המפות. הרומאים שרטטו תוכניות מדויקות של עריהם ויסדו דפוסים גיאוגרפיים כלליים של העולם העתיק, אשר עדיין ניתן לזהותם בימינו. אך כישורי הכרטוגרפיה של העולם הקלאסי אבדו עד מהרה עם עליית הנצרות. בניגוד למפות הגיאוגרפיה הקלאסית, אשר תיארו מקומות, היה עניינן של המפות הנוצריות לתאר את העולם על פי עקרונות הדוגמה הנוצרית, לפיהם הארץ היא בליטה המוקפת אוקיאנוס, וכאן חיו בני האדם לפני המבול. ירושלים נמצאת במרכז הארץ, טבור העולם (terrae umdilicus), כיוון שבה יתרחשו המאורעות הכבירים של אחרית הימים. רק בראשית המאה ה־15, עם גילוי ספר הגיאוגרפיה של תלמי, החלו גיאוגרפים באירופה לשלב במפות את טכניקות הכרטוגרפיה של העולם הקלאסי, וכך שבו לציון מדויק של מקומות באמצעות קווי אורך ורוחב. המפות הנוצריות הפכו למעשה למדריך של יסודות אמונה. אחד העניינים היותר מפורסמים בגיאוגרפיה קדושה זו הוא מיקום "גן העדן הארצי". במפות רבות בימי הביניים הוא מופיע בקצה העליון של המפה, עם דמויות אדם, חוה והנחש. "המקום הראשון במזרח הוא גן העדן", טען איסידוריוס מסביליה, "גן מפורסם בתענוגותיו, ששום אדם אינו יכול ללכת אליו, כיוון שחומה גדולה מקיפה אותו ומגיעה עד לשמיים. כאן נמצא עץ החיים, המעניק חיי נצח". הגישה למקום זה, הוא ממשיך, "נאסרה על האדם בשל חטא, ועכשיו מקום זה מוגן בלהבה דמויית חרב". משך כל ימי הביניים חיפשו הנוצרים אחר גן העדן הארצי, וקולומבוס היה משוכנע כי מצא אותו באמריקה, במעלה נהר האורינוקו, במסעו השלישי בשנת 1498.

לצד תיאור גן העדן במפות ימי הביניים, טרדה ללא הרף את הדמיון הגיאוגרפי סכנת גוג ומגוג, אותם ענקים המאיימים על העולם התרבותי, כמתואר בספר יחזקאל ובאפוקליפסה. מלומדים נוצרים אימצו את דעתו של פליניוס, שבדרך לאסיה ניצב מבצר סלעי עצום, כדי "למנוע כניסת עמים רבים לאין ספור" לאירופה. פליניוס כתב לחילופין על "שערי ברזל", "שערי קווקז", או "שערי הים הכספי", החוצצים בין אסיה לאירופה, תפיסה המבוססת על האגדה אודות אלכסנדר הגדול, שהציב במקום זה שערים כדי לחסום את מעבר הברברים מאסיה. בסוף המאה ה־4 פלשו ההונים בדרך זאת אל אירופה ונוצרים רבים ראו בהם את שבטי גוג ומגוג, העתידים "לבוא ממעמקי הצפון הרחוק". מאוחר יותר הוזזו שערי אלכסנדר מזרחה וצפון מזרחה, עד שלבסוף זיהו אותם עם חומת סין, ואת גוג ומגוג – עם המונגולים.

התיאולוגיה הגיאוגרפית תרמה תרומה עצומה לגיאוגרפיה של הרוח בכך שמילאה את כל מרחבי העולם בשלל חזיונות מענגים ומפחידים כאחד, המבוססים על כתבי הקודש. אמנם, כדי להלל את דבר אלוהים היה על גיאוגרפיה קדושה זו להתעלם כליל מצורתו האמיתית של העולם, אך דווקא בדרך זו היא סיפקה אוצר בלתי נדלה של תיאורים, אשר הרחיבו לאין שיעור את דמיונו הגיאוגרפי של האדם. וכשם שאיננו יכולים לתאר כלל את "היוזמה להודו" של קולומבוס, ללא השאיפה לגלות את המעבר הימי להודו ולמזרח, המבוסס על דימוי העולם של הגיאוגרפיה הקלאסית, כך איננו יכולים להבינה ללא החיפוש המתמיד אחר "גן העדן הארצי" במזרח. אמנם התיאולוגיה הגיאוגרפית היא דמיונית, אולם בכך טמון עיקר כוחה.

שילוב הקלאסיקה והקדושה

משך כל ימי הביניים שילבו מלומדים באירופה את חזיונות הגיאוגרפיה הקדושה עם מורשת הגיאוגרפיה הקלאסית. שילוב זה מתגלה במיוחד בספרו של רוג'ר בייקון (1292־1214, פילוסוף ומדען אנגלי, מורה באוניברסיטת אוקספורד וחבר המיסדר הפרנציסקני) "החיבור הגדול", הממחיש יפה את הישגי הגיאוגרפיה במאה ה־13. מצד אחד, הדגיש בייקון את חשיבותם של ניסויים מדעיים והציג תיאור שקול של צורת הכדור של הארץ והיקפה, ומצד שני ביקש לבסס את תוקפם של חזיונות דברי הקודש ושל הנבואות האלוהיות. חשיבותו בהתפתחות הגיאוגרפיה של הרוח היא עצומה, כיוון שהוא פיתח קשר סגולי בין תגליות גיאוגרפיות לבין התגשמותן של נבואות קדושות. האבות והנביאים "גילו את הגיאומטריה, האסטרונומיה, האריתמטיקה והמוסיקה", קבע בייקון, ומהם הן עברו לידי נוח, ובניו העבירו אותן לדורות הבאים. הקוסמוגרפיה נחוצה כדי "לעורר את היראה כלפי הבורא". הגיאוגרפיה חשובה, כיוון שכתבי הקודש "רבים במחוזות, במדינות, במדבריות" ובמקומות אחרים של העולם. והכרונולוגיה היא הכרחית, כיוון ש"ניתן להתחקות אחר כל מהלך ההיסטוריה דרך הזמנים, הדורות והתקופות, מראשית העולם ועד לישו האדון, שכל הדברים בעולם מיוסרים על פיו, כך ששום מחוקק אחר לא יוכל להופיע, ורק הוא יהיה המושיע לכל העולם באמצעות החוק שלו". כיוון שכל היקום הוא יקום תיאוקרטי, הנשלט באורח מיידי ובלתי אמצעי על־ידי ההשגחה האלוהית, הרי על המאמינים לדעת מה צופן בחובו העתיד, ובמיוחד את זמן הופעתו של האנטיכריסט, המבשר את קץ הזמן וההיסטוריה. הידיעה הגיאוגרפית במיוחד "נחוצה מאוד להבנת מצבם של המאמינים" בעולם, ו"לניצורם של לא־מאמינים", בעיקר בשל היתרונות הנובעים מכך לכנסייה "נגד חמת זעמו של האנטיכריסט", אויב ישו. בייקון הפציר בנוצרים ללמוד גיאוגרפיה, גם כדי שיוכלו לדעת את מקומם המדויק של שבטי גוג ומגוג, וכך להתכונן ולהתגונן מפני פלישתם העתידה לבוא לפני אחרית הימים. חשיבותו הגדולה של בייקון בגיאוגרפיה של הרוח היא בכך, ש"הוכיח" שהמרחק בין אסיה לבין אירופה אינו גדול. לשם כך הסתמך על קביעותיהם של אריסטו ושל פליניוס, אך הוסיף הוכחה חשובה ביותר מכתבי הקודש: "בספר הרביעי (הגנוז) של עזרא נאמר, כי שישה חלקים מן הארץ יפים למושב אדם והשביעי מכוסה מים". על סמך תיאור קדוש זה צימצם בייקון במידה עצומה את גודל האוקיאנוס, בהשוואה לגיאוגרפיקאים הקלאסיים, וקבע שהמרחק בין ספרד להודו קצר יחסית וניתן לעוברו בספינה. "תחילתה של הודו", טען, היא "סמוך מאוד לגבולה של ספרד". בדרך זו יצר בייקון דימוי עולם השונה מאוד מזה של תלמי, כיוון שלדעתו אסיה מתמשכת הרבה יותר מזרחה. במאה ה־15 אימץ הקרדינאל פייר ד'איי את מסקנותיו של בייקון, וממנו לקח אותן קולומבוס, אשר הפכן לאבן הפינה ביוזמת הפלגתו להודו. לפיכך, סביר להניח שרוג'ר בייקון תרם לשרשרת הטעויות הגיאוגרפיות, אשר הובילו לגילוי אמריקה בשנת 1492. אחד הדימויים הגיאוגרפיים הפוריים ביותר בתיאולוגיה הגיאוגרפית הוא האגדה של ממלכת פרסטר ג'ון, השוכנת בקצווי המזרח ומצפה לקריאתה של אירופה הנוצרית, כדי לסייע במסע צלב כולל נגד המוסלמים. ידיעות על ממלכה מסתורית זאת התגלגלו באירופה בראשית המאה ה־12, ובמחציתה השנייה הופיע באירופה מכתב מקורי כביכול מאת פרסטר ג'ון, המתאר בפירוט רב את ממלכתו הפנטסטית, הנמצאת רק שלושה ימי מסע מ"גן העדן הארצי", בנויה

אמריגו וספוצ'י, מגלה העולם החדש

מאבני קסמים ואבנים יקרות, ותושביה נהנים משלום נצחי ושותים מ"מעיין הנעורים". הוא מספר לבני אירופה, הנתונים בתקופה זאת בעיצומם של מסעי הצלב, גם על גודל צבאו – "ארבעים אלף כמרים וכמספר הזה אבירים, ואחריהם יבואו מאתיים אלף איש רגלי". האגדה אודות פרסטר ג'ון העשירה את הדמיון הגיאוגרפי באירופה משך מאות בשנים, ועוררה את סקרנותם של הנוצרים; שביקשו למצוא באסיה ואפריקה ממלכה אדירה זאת, אשר תבוא בברית עם הנצרות באירופה, ותביא לנצחון הדת הנוצרית בעולם.

ביקור בארצות הקניבלים

בסוף המאה ה־13 הופיע ספר המסעות המפורסם של מרקו פולו איש ונציה, אשר שהה בחצר הקיסר המונגולי של סין, קובלאי חאן (1215־1294), בין השנים 1275־1292. כוונתו של פולו היתה לכתוב אנציקלופדיה אתנוגרפית וגיאוגרפית של המקומות והאנשים שפגש ברחבי המזרח, ברם סגנון ספרות האבירים, לצד התיאורים הדמיוניים המופלאים; הפכו את ספרו לאחת מיצירות המופת של ימי הביניים, ולמקור השראה לדמיונם של בני אירופה ביחס למסתרי המזרח. פולו תיאר בפירוט רב את "סיפאנגו", יפאן, אף שלא ביקר בה מעולם, וטען כי "הזהב מצוי שם בשפע שאין למעלה ממנו, ומקורותיו בלתי נדלים". הוא תיאר את "איי התבלינים" בדרום מזרח אסיה, וקבע כי "ים סין" הוא חלק מהאוקיאנוס המקיף את כל יבשות תבל. בשעה שקולומבוס יצא למסעו הראשון, הוא היה משוכנע כי יגיע אל "ארצות הודו" ואל ממלכתו של החאן הגדול, ולכן נשא באמתחתו מכתב אליו.

באמצע המאה ה־14 התפרסם עוד ספר מסעות מהולל, אשר עלה בפרסומו אפילו על ספרו של מרקו פולו. והוא ספר המסעות של סיר ג'ון מנדוויל. פרסומו העצום של הספר נבע ללא ספק מכושר הדמיון המופלא של מחברו, שטען כי הגיע ל"ארצות האמזונות", בהן שולטות רק נשים לוחמות, "הכורתות את השד הימני כדי לירות בקשת"; הוא הגיע לסומטרה, שבה "אנשים ונשים הולכים כולם עירומים, והם בזים לאנשים זרים המתהלכים לבושים"; הוא ביקר בארץ הקניבלים, שתושביה טוענים כי "בשר אדם הוא הבשר הטוב והטעים ביותר בעולם". באחד מאיי המזרח הוא מצא כלב בעל ראש אדם; באי אחר מצא ענק בעל עין אחת; הוא פגש אנשים ללא ראש, אשר פרצופיהם נמצאים בגופם על החזה; אנשים אחרים, שפתם העליונה היתה כה גדולה, שיכלה להסתירם מעין השמש; ובני אדם בעלי איברי מין נשיים וזכריים כאחד. הוא כתב על גוג ומגוג וזיהה אותם עם עשרת השבטים האבודים של עם ישראל. אך חשוב מכל, מנדוויל לא רק חשב שהארץ היא כדור עגול, אלא אף טען שעלה בידו להקיפה כמה וכמה פעמים במסעותיו. אכן, מנדוויל היה האדם הראשון אשר הקיף את כדור הארץ במלואו, אולם עשה זאת אך ורק בכוח דמיונו העשיר. למרות שספרו דמיוני לחלוטין, תהיה זו טעות חמורה להתעלם מתרומתו העצומה לאוצר הידע הגיאוגרפי בימי הביניים. במאה ה־14 השתמשו מחברים רבים ברפוס זה של מסע דמיוני ומציאותי בכתיבתם, כגון מסעות יוליסס בתופת של דאנטה, "דקאמרון" של בוקאצ'יו, וסיפורי קאנטרברי של צ'וסר. לאמיתו של דבר, כתב מנדוויל אחד מספרי המופת של הגיאוגרפיה של הרוח, והוא מהווה דוגמה מובהקת לכך, שעוד קודם שחשפו מגלי עולם את צפונות אסיה והאוקיאנוס, שילב הדמיון האנושי מחוזות נעלמים אלה בתודעה האנושית והעניק להם פשר ומשמעות. שלל האגדות והמיתוסים שיצר מנדוויל פרנסו את הדמיון באירופה משך כל ימי הביניים, והם התנו במידה רבה את התגליות של בני אירופה באמריקה.

בתחילת המאה ה־15 הופיע אחד הספרים החשובים ביותר בתולדות הגיאוגרפיה של הרוח, שהשפיע על עידן הגילויים והתגליות, אך במיוחד על גילוי אמריקה – "דימוי העולם" מאת הקרדינאל הצרפתי פייר ד'איי (1350־1429). השפעתו העצומה של ד'איי מוסברת בכך שספרו, שהיה מכוון לקורא הפשוט, הציג סיכום ממצה של אוצר הידע הגיאוגרפי בתקופה העתיקה ובימי הביניים. ד'איי ידע כבר על ספר הגיאוגרפיה של תלמי, שהיה מוכר למלומדים יוונים וערבים, אך הגיע אל המערב רק בשנת 1406, והוא שילב קטעים נרחבים ממנו בספרו. מאריסטו הוא קיבל את התפיסה שהמרחק בין ספרד להודו איננגרול, מסנקה את הקביעה כי בעזרת "רוח ערה" ניתן לשוט מספרד להודו, ומבייקון את נבואת עזרא על כך שהאוקיאנוס קטן יחסית ליבשה. אך חשוב מכל, ספרו של ד'איי הוא ביטוי מובהק ביותר לעוצמתה של התיאולוגיה הגיאוגרפית, המסבירה את העולם לאור עקרונות האמונה הנוצרית. ד'איי היה ממשיכו הישיר של רוג'ר בייקון מהמאה ה־13 לא רק משום ששילב בספרו קטעים שלמים מעבודת קודמו, אלא שבדומה לבייקון, גם הוא טען שתגליות גיאוגרפיות הן למעשה הגשמה של נבואות אלוהיות, וציין שמונה סימנים להופעת האנטיכריסט, אויבו של ישו, ביניהם שחרורם של שבטי גוג ומגוג, שאלכסנדר כלא אותם מעבר לשערי הים הכספי. ד'איי בעקבות בייקון, ויהה אותם עם המוסלמים וטען, שבאחרית הימים "ייפתחו שערי הצפון, ותתפרץ עוצמת האומות הללו, אשר אלכסנדר כלא ביניהם". בדרך זו הוא הציע לבני דורו גיאוגרפיה אסכטולוגית, המלמדת מה שהכנסייה הנוצרית "צריכה לדעת" ביחס "לזמנו של האנטיכריסט", ומסגרת אפוקליפטית, בה יוכלו למקם את מהלך התקדמות הכנסייה בעולם.

גילוי אמריקה כשליחות

בספרו של ד'איי מצא קולומבוס לא רק מידע גיאוגרפי רב ערך, אלא גם מסגרת אסכטולוגית ואפוקליפטית שמתוכה פירש את משמעות תגליותיו. קולומבוס היה אדם דתי מאוד, אשר חש כי ההשגחה האלוהית בחרה בו לחולל נפלאות. הוא חתם על מכתביו בשם "שליח ישו", וראה את עצמו כ"יונה", אשר אלוהים שלח כדי לבשר את ניצור העולם החדש, ממש כשם שבעבר שלח אלוהים "יונה" לבשר את טבילתו של ישו או את קץ המבול. לאחר מסעו הראשון לאמריקה, טען: "אלוהים הפך אותי למבשר של השמיים והארץ החדשים", המציינים את כינון מלכות אלוהים בעולם, וחשב שהגשים את נבואתו של סנקה בדבר גילוי "עולמות חדשים" מעבר לאוקיאנוס. הוא היה משוכנע, בעקבות נבואתו של ארנו דה וילאנובה (1250־1312), ש"זה אשר יקומם את ציון" יבוא מספרד, ולכן חשב שפרדינאנד ואיזבלה הם מלכי המשיח, אשר ייעודם להביא לכיבוש ירושלים מהמוסלמים. הוא עצמו היה מוכן לתרום כסף מהכנסותיו באמריקה למסע צלב קדוש זה. את תגליותיו באמריקה פירש כהסרת הלוט מעל חברות אנושיות מסתוריות; אשר המרתן לנצרות תציין את כינון מלכות אלוהים עלי אדמות, וטען כי מסעו לעולם החדש לא היה אלא סמל אלוהי ל"מסע האחר אל כנסיית הקבר הקדוש" בירושלים. כיבוש ירושלים ושחרורה מעול המוסלמים, גילוי עולמות חדשים והפצת הבשורה בעולם, תגליות גיאוגרפיות והתגלות דתית, זה היה השילוב הסגולי ברוחו של הספן הגדול. את שורשי מסעו ההיסטורי של קולומבוס לאמריקה לא ניתן להבין ללא הגיאוגרפיה של הרוח, היינו, אוצר הדימויים הגיאוגרפיים שהתפתחו משך אלפי שנים ברמיון האנושי. בתודעה הגיאוגרפית של קולומבוס היה קיים שילוב סגולי בין מורשת העולם הקלאסי, ספרות המסעות של ימי הביניים ומורשת התיאולוגיה הגיאוגרפית הנוצרית, ומיזוג זה התנה את המשמעות שהוא ייחס לתגליותיו מעבר לאוקיאנוס. מהמלומדים הגדולים של הגיאוגרפיה הקלאסית למד קולומבוס שלושה דימויים גיאוגרפיים בולטים: הראשון מתייחס לגודלו של כדור הארץ, השני מתאר את שיעור רוחבה של היבשת האירופית־אסיאתית, והשלישי נוגע לשיעור גודלו של הים המפריד בין פורטוגל לבין המזרח. מספרות המסעות של ימי הביניים הוא ידע על החברות המוזרות ועל אוצרות העתק של המזרח הרחוק, וממורשת התיאולוגיה הגיאוגרפית הבין שכל העולם הוא יקום תיאוקרטי, הנשלט על ידי ההשגחה האלוהית, ולכן כל תגלית גיאוגרפית מסמלת הגשמה של נבואה אלוהית. אך בכל שלל הדימויים המלהיבים הללו, אף לא אחד תיאר עולם בן ארבע יבשות, ולכן עד סוף ימיו לא הבין קולומבוס שהוא ניצב בשערי עולם חדש. כך, בסופו של דבר, הפך במקרהו של קולומבוס הדמיון, ההכרחי לגילויים גיאוגרפיים, למכשול אדיר בפני התגלית הכבירה של העולם החדש, אמריקה.

(רשימה שניה ואחרונה)